

РАДЯНІЗАЦІЯ СИМВОЛІЧНОГО ПРОСТОРУ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ЯК ЗАСІБ БОРОТЬБИ З ПОВСТАНСЬКИМ РУХОМ

Характерною особливістю політично організованого середовища є його онтологічна потреба у створенні власного символічного простору, який, з одного боку, виступає потужним чинником внутрішньо інтеграційних процесів, а з другого - візуалізованим маркером ідентичності конкретного суб'єкта загальносвітової політичної спільноти. Як правило, арсенал символів віддзеркалює характер політичних суб'єктів, які визначають вектор державотворчих процесів. У цій статті символ ми трактуємо як «образ, який втілює певну ідею»¹. В умовах панування тоталітарної держави роль і значення символічного простору значно посилюється, тому його формування відбувається за безпосередньої участі та абсолютного контролю з боку влади.

У період становлення радянської тоталітарної системи символ виступав одним із важливих інструментів її конструювання, обґрунтування правильності політичного курсу більшовиків. Поділяємо думку російських науковців про те, що «людина сталінського часу буквально одержима пошуком знаків і символів»², цілеспрямовано нав'язуваних засобами терору і пропаганди. До початку 1940-х років конструкція радянського символічного простору була вибудована. Суспільна свідомість громадян країни рад, особливо її молодого покоління, вже цілковито формувалася на ідейних засадах, сформульованих Й. Сталінін в «Короткому курсі історії ВКП(б)». Однак населення

регіонів, що ввійшли до складу СРСР напередодні та на початку Другої світової війни, насамперед Західної України та Прибалтики, в прямий чи опосередкований спосіб чинило опір агресивному наступу на їх громадянські свободи з боку «моно-організаційної партійної держави»³.

Через об'єктивні причини процес радянзації західних областей УРСР проходив у два етапи: у 1939-1941 рр. та повоєнний період, з моменту їх звільнення від німецьких окупантів у 1944 р. В обох випадках він «супроводжувався розгортанням масштабних репресій і безжальним нищенням "контрреволюційного елемента"»⁴. Другий прихід радянської влади на західноукраїнські терени не був таким тріумфальним, як у вересні 1939 року. Більше того, її представники в особі партійно-радянської номенклатури, силових структур зіткнулися з відкрито ворожою, військово та політично організованою опозицією у формі українського повстанського руху. Закономірно, що силовий варіант вирішення конфлікту сталінським режимом розглядався як фактично безальтернативний, однак величезна увага приділялася також використанню несилових методів, зокрема пропаганді та агітації. Їх поєднання дозволяло більшовицькій партії методично «знищувати святині минулого, рішуче припиняючи при цьому навіть незначні спроби засумніватися в сакральному статусі комуністичних символів»⁵.

Таким чином, долю символічного простору західних областей України в повоєнний період визначала низка подій, складена з процесу радянзації усіх сфер життя суспільства та української національно-визвольної боротьби за державну незалежність. Обидві сторони проблеми насадження/збереження певного арсеналу символів надавали надзвичайно важливого значення. Спробуємо тезово охарактеризувати набір символічних інструментів, які використовувала більшовицько-радянська влада з метою прискорення процесу інтеграції західноукраїнського суспільства у загальносоюзний політичний простір.

Насамперед варто зазначити, що основним ресурсом забезпечення функціонування та збереження сталінського режиму

виступала більшовицька ідеологія, яка була соціоконструктивною домінантою формування символічної сфери державної політики в СРСР. Її максимальне поширення серед західно-українського загалу стало одним із основних завдань, вирішення яких покладалося, насамперед, на партійні осередки влади - обласні, міські та районні комітети КП(б)У. Саме вони виступали центрами-координаторами процесу радянської регіоналізації, що супроводжувався відповідно організованою та змістовно наповненою пропагандою. Тому не випадково, що в умовах кадрової кризи 1944-1946 років найбільш затребуваною категорією номенклатурних працівників залишалися пропагандисти та інструктори відділів пропаганди та агітації обкомів, міськкомів та райкомів партії. Вони прямо чи опосередковано виступали ретрансляторами ідеологічних установок сталінського режиму, в різний спосіб контролюючи процес наповнення гуманітарного простору регіону. З метою його «переформатування» використовувався традиційний набір інструментарію з арсеналу більшовицької пропагандистської машини: органи преси, радіо, збори різних категорій населення, наради, наочна агітація, зокрема лозунгова, масові ритуальні дійства - паради, урочисті зібрання тощо.

Неодмінними атрибутами радянського способу життя ставали червоний прапор, герб СРСР, портрети вождів, гасла і плакати, що в обов'язковому порядку прикрашали усі партійно-державні установи. Варто підкреслити, що більшовицька влада не допускала жодних компромісів у питанні формування радянського символічного простору. По-перше, встановлювалася виключна монополія на радянські державні символи, що в принципі ототожнювалися з партійно-більшовицькими (комуністичними); по-друге, вони мали бути присутніми не тільки в офіційних державних установах, але й у публічно-громадських закладах - магазинах, клубах тощо; по-третє, відновлення/встановлення радянської влади супроводжувалося процесом перейменування вулиць та цілих населених пунктів, що мало на меті стерти з історичної пам'яті українців символи-маркери, збереження яких

забезпечує тяглість традиції націо- та державотворення. Насамперед це стосувалося обласних центрів Західної України - Львова, Тернополя, Станіслава, Луцька, Ровна, Чернівців, Дрогобича. Зокрема, на одній з перших сесій міської ради Львова у 1945 р. було прийнято рішення зобов'язати власників будинків, крамниць, будинкоуправлінь негайно зняти старі вивіски, розпорядження, плакати й оголошення, незалежно від мови, якою вони були написані, і замінити їх новими, радянського зразка. «Назви вулиць, які були у всіх на слуху, повинні були створювати ілюзію непохитності радянського режиму, стверджувати безповоротність комуністичних ініціатив»⁶. Так з'являються вулиці Леніна, Сталіна, Маркса, Червоноармійські, Першотравневі тощо. Натомість прибиралися назви, пов'язані з героїчним минулим українців, іменами національних героїв. Красномовним підтвердженням сказаного є майже хрестоматійний приклад, коли зі скульптурної композиції «Нептун» на площі Ринок у Львові забрали тризуб, оскільки він нагадував символіку українських націоналістів.

Виступаючи 11 лютого 1947 року на засіданні обласного партійного активу, на якому обговорювалися результати лютневих виборів до Верховної Ради УРСР, перший секретар Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький наголосив, що «увага ЦК КП(б)У до питання ідеологічної роботи не є випадковою. Партія завжди виховувала радянський народ в дусі високої ідейності, в дусі ідей Леніна-Сталіна, в дусі відданості і любові до більшовицької партії, радянської держави і нашої батьківщини»⁷. Наведена цитата аж ніяк не претендує на унікальність чи ексклюзивність думки, висловленої регіональним партійним лідером. Однак у цій тезі чітко виокремлюється кілька складових, які виступали смисловими центрами формування нових символів: комуністична ідея, образ Леніна і Сталіна в контексті спадкоємності більшовицької державотворчої традиції, більшовицька партія і радянська батьківщина.

Оскільки тема «батьківщини», «вітчизни» була однією з домінуючих у пропагандистській риторичній самостійницького підпілля, влада теж намагалася активно використовувати ці

терміни, наповнюючи їх, однак, іншим змістом. Автори радянських пропагандистських агіток апелювали до патріотичних почуттів українців - громадян СРСР, постійно підкреслюючи духовну історичну єдність західноукраїнських земель з радянською Україною, акцентуючи увагу на першій складовій цього словосполучення. Розкриваючи «контрреволюційну, антинародну суть українсько-німецьких буржуазних націоналістів», більшовицькі пропагандисти вправно жонгливали термінами «класові вороги», «куркульські елементи», «вороги народу», прямо чи опосередковано нав'язуючи суспільству тезу про класову нерівність як першопричину розгортання повстанського руху. Таким чином за межі суспільного дискурсу було витиснуто тему політико-ідеологічного антагонізму між сталінською версією тоталітаризму та ідеями демократії, носіями яких виступали суб'єкти українського самостійницького руху.

Однак нав'язана західноукраїнському суспільству імперська ідеологічна доктрина в принципі не могла бути ним сприйнята, оскільки суперечила його базовим цінностям ліберально-демократичного характеру. Крім того, потужний опір політиці насадження нових смислових конструктів чинив український самостійницький рух, використовуючи для цього інструменти зі свого збройного та політико-пропагандистського арсеналів тиску.

Особливо жорсткою та запеклою була боротьба за молоде покоління, яке обидві сторони намагалися втримати в сфері свого впливу. Використовуючи різноманітні державні інституції - навчально-виховні заклади освіти, дитячі та молодіжні організації - жовтентяську, піонерську та комсомольську організації, засоби масової інформації тощо, влада насаджувала свою систему цінностей. Націоналістичне підпілля, своєю чергою, відчайдушно захищало традиційно усталений життєвий простір українського населення краю, базовими засадами якого були християнські традиції.

Офіційні звіти партійних функціонерів того часу рясніють інформацією про контрзаходи з боку українських повстанців більшовицькій політиці радянізації західноукраїнських областей.

Як правило, вони зводилися до заборони вчителям, аж до погроз їх фізичного знищення, навчати дітей за радянськими підручниками історії чи літератури; школярам - вступати до лав піонерських чи комсомольських організацій; відзначати більшовицько-радянські свята - свято Жовтневої революції, день народження чи смерті В. Леніна тощо. Натомість українські повстанці схиляли вчительок, які приїхали зі Східної України, до співпраці з підпіллям, «давали свої книги, щоб вони по них навчали дітей». Непоодинокими були випадки, коли «знищували портрети вождів, газети, робочі плани в школі і т. д.»⁸.

Масштаби такої діяльності самостійницького підпілля, особливо в перші повоєнні роки, викликали небезпідставне занепокоєння з боку влади, свідчення чого знаходимо в різного роду документах. Так, в одній з доповідних записок секретаря Почаївського райкому КП(б)У Тернопільської області читаємо: «Українсько-німецькі націоналісти тероризують не тільки роботу радянських активістів, але й роботу шкіл. їхні верховоди заходять в школи і контролюють політичний зміст викладання. У виховні години забороняють вчителям розповідати дітям про т. Сталіна, Червону армію, Радянський Союз. Поздіймали лозунги в школах, а також портрети керівників партії й уряду. По всіх приміщеннях Старо-Олексинської сільської ради, на яких були нарисовані лозунги, бандерівці їх позамазували. А на школі вирубали топором. Провівши загальні збори мешканців окремих сіл Кременеччини, бандити провели відповідну роботу, щоб батьки не заставляли дітей ходити до школи і вчити уроки. ...В одній зі шкіл вчителька завдала учням вивчити гімн Радянського Союзу і протягом двох тижнів примушувала їх вивчати. Але діти не вивчили, відказуючись, що не мають часу. Тоді як вірш про те, як мати виряджала сина в армію, вивчили всі напам'ять»⁹.

Смисловою домінантою радянської системи символів виступали також фігура лідера більшовицької партії як уособлення ідеї справедливої влади. Сакралізація образу Сталіна - «вождя всіх часів і народів», відбувалася в прямий чи опосередкований спосіб. Обов'язковим атрибутом кожного чиновницького кабінету, уста-

нов та закладів усіх, без винятку, сфер життя радянської людини стали портрети Й. Сталіна та В. Леніна. Директори навчальних закладів усіх типів, культурно-освітніх установ, навіть голови колгоспів в обов'язковому порядку мали подбати про наявність на стінах кожного робочого кабінету портретів вождів «світового пролетаріату».

Візуалізація образу радянського лідера посилювалася використанням значної кількості його скульптурних зображень у вигляді бюстів, пам'ятників, барельєфів тощо. Паралельно з цим, значна увага приділялася вербальним засобам, зокрема вивченню та популяризації його промов і виступів, наприклад, «промови товариша Сталіна на зборах виборців Сталінського виборчого округу м. Москви 9 лютого 1946 року», або теоретичних праць - «Марксизм і національно-колоніальне питання» чи «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу», - їх вивчення входило в обов'язкову навчальну програму усіх партійних та політшкіл, на них посилалися партійні агітатори, виступаючи перед західноукраїнською громадськістю, створювалися спеціальні гуртки з її вивчення.

Імперативом стало підкріплювати цитатами зі Сталіна як ключовими тезами будь-яку промову пропагандистського характеру. Так, в одному зі звітів Львівського обкому партії читаємо: «Промова т. Сталіна 9 лютого 1946 року на передвиборчому зібранні виборців Сталінського округу стала основним документом, навколо якого розгорнуто агітаційно-масову роботу. Для широкого і організованого вивчення промови Сталіна серед трудящих області, по всіх районах були проведені одноденні районні та кушові семінари агітаторів, на яких доповідачами обкомів і райкомів КП(б)У були прочитані доповіді на тему «Промова т. Сталіна - бойова програма партії і радянської влади в боротьбі за побудову комунізму»... обком КП(б)У видав промову товариша Сталіна в перекладі українською мовою брошурою 150 тис. екземплярів, плакатів 50 тисяч, брошурою польською мовою - 20 тис. екземплярів»¹⁰. Звичним стало використання «радянських» ідіом на кшталт: «сталінська п'ятирічка», «сталінський блок комуністів і безпартійних», «сталінська вахта» і т. п.

Паралельно з потужним нав'язуванням західноукраїнському суспільству нових політичних символів, зокрема, образу лідера СРСР, здійснювалося агресивне витіснення із символічного простору регіону основних атрибутів українського самостійницького руху - ідентифікаційних знаків ОУН і УПА як лідерів та організаторів антирадянського руху Опору, постатей українських національних героїв, національних та релігійних свят, і т. п. Маємо чимало документальних підтверджень розгортання конфлікту між владою та суспільством з приводу збереження/знищення символічних могил, заборони владою здійснювати поховання жертв сталінського режиму за християнським обрядом. Так, в одному зі звітів партфункціонера Тернопільщини йдеться про труднощі «в роботі зі зняття з могил націоналістичних хрестів, бо бандерівці здійснюють запеклий опір аж до погроз фізичного знищення голів сільрад та їх сімей»¹¹.

Руйнування більшовицькою владою традиційного знаково-символічного простору західноукраїнських областей відбувалося в насильницький спосіб: або шляхом фізичного знищення пам'ятних знаків - маркерів національної пам'яті (символічних могил, хрестів, перейменування вулиць, населених пунктів тощо), або дискредитації українського героїчного пантеону та національної ідеї.

На тлі звеличення «героїзму Червоної армії, історичного вкладу більшовицької партії в розгром гітлерівської Німеччини та організацію налагодження мирного життя трудящих Західної України», цілеспрямованому паплюженню піддавався повстанський рух, його учасників і симпатиків таврували негативно забарвленими кліше («українсько-німецькі буржуазні націоналісти»), піддавали публічному остракізму на загальних зборах різного роду колективів, вимагаючи, крім того, від «жертви» привселюдного «каяття». Комуністичні ідеологи та органи держбезпеки звинувачували ОУН у тому, що вона має пронімецьку орієнтацію та здійснює підривну діяльність проти СРСР, УПА - у колаборації з нацистами. Виступаючи на зборах сільських громад, партійні пропагандисти акцентували увагу

на «звірствах фашистської армії, бандерівців: скільки вони вбили людей, забрали на каторгу, скільки спалили будинків, шкіл і тому подібне». З другого боку, наголошувалося на тому, «що дала радянська влада: відбудовані школи і розпочато навчання, працює лікарня, організуються і працюють клуби, хати-читальні». В інструктивних матеріалах для пропагандистів зверталася увага на необхідність «в доповідях і бесідах показувати різючу відмінність між справами фашистської банди і тим, що дає радянська влада»¹².

Широкого поширення набула практика популяризації «думки трудящих, які гаряче підтримують політику більшовицької партії». Сторінки тогочасних районних та обласних газет рясніють інтерв'ю або цитатами з виступів селян та робітників західних областей України, в яких ті з обуренням звинувачують бандерівців у вбивствах мирних мешканців і запевняють владу, що їм «не були і не будуть страшні бандити. ...Потрібно прискорити час, щоб організовано піти на знищення цих ізвергів»¹³.

З метою легітимізації радянської влади більшовики широко використовували також символи-дії: урочисті промови, звернення до громадян, паради, маніфестації, вибори до вищих законодавчих органів влади, здійснюючи в такий спосіб «сакралізацію секулярних (суспільно-політичних) цінностей, витісняючи сакральні (сміслово-життєві) цінності на периферію»¹⁴. Класичним прикладом цього є звернення Президії Верховної Ради і Раднаркому УРСР, ЦК КП(б)У «До учасників так званих "УПА" і "УНРА"»; вибори до Верховної Ради СРСР в лютому 1946 року та Верховної Ради УРСР в лютому 1947 року; святкування річниці Жовтневої революції, Дня Радянської Армії (23 лютого) тощо. Влада всілякими способами намагалася надати їм масового, «всенародного» характеру, прямо чи опосередковано примушуючи громадян брати в них участь, тому, як правило, вони супроводжувалися гучними пропагандистськими кампаніями.

Зважаючи на ідеологічне наповнення такого роду заходів, вони стали не просто елементами нової соціальної реальності західноукраїнського регіону, в них закладалася ритуальна

символіка тоталітарної системи. Власне, вони самі були символами, уособленням «демократичних засад радянської політичної системи», «величезних переваг радянського суспільного ладу» на тлі «злочинних дій українсько-німецьких буржуазних націоналістів та бандформувань УПА». Традиційно будь-які «урочисті акції з нагоди...» використовувалися радянською владою як пропагандистський майданчик для дискредитації самостійницького підпілля, «терористичної діяльності окремих бандбоївок, розперезаних куркулів, оунівського підпілля і УПА»¹⁵.

Таким чином, процес радянзації символічного простору західних областей України у повоєнний період, на відміну від передвоєнного, вирізняється помітною позитивною динамікою. Політичні символи радянської влади були квінтесенцією більшовицьких ідеалів і цінностей, які онтологічно суперечили базовим цінностям західноукраїнського суспільства, що викликало їх гостре несприйняття місцевим населенням. Формування знаково-символічного простору нової влади проходило у фарватері процесу радянзації західноукраїнського регіону і використовувалося нею як інструмент боротьби з українським самостійницьким рухом. Обидві сторони розглядали символіку, насамперед політичну, як інструмент пропаганди та утвердження своєї влади, тому проблема збереження/формування символічного простору оцінювалася ними як одна з найважливіших.

Список джерел і літератури

- ¹ Трессиддер Дж. Словарь символов; [пер. с англ. С. Палько]. - М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999. - С 437.
- ² Куляпин А., Скубач О. Мифология советской повседневности в литературе и культуре сталинской эпохи. - М.: ЯСК, 2013. - С. 220.
- ³ Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991 / Пер. з англ. А. Д. Гриценка, П. С. Насади, З.І. Клещенко, В. П. Павленка. - К.: Мегатайт, 2000. - С 27.
- ⁴ Баран В., Токарський В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939-1941 рр. - Львів, 2014. - С 331.

- ⁵ Куляпин А., Скубач О. Мифология советской повседневности в литературе и культуре сталинской эпохи. - М.: ЯСК, 2013. - С. 220.
- ⁶ Генег Р. Формування радянського соціального простору у Львові (1944-1953 рр.) // Український історичний журнал. - № 6. - 2014. - С. 82.
- ⁷ Державний архів у Львівській області, ф. П-3, оп. 2, спр. 69, арк. 193.
- ⁸ Державний архів у Тернопільській області, ф. П-1, оп. 1, спр. 181, арк. 186.
- ⁹ Державний архів у Тернопільській області, ф. П-1, оп. 1, спр. 145, арк. 32.
- ¹⁰ Державний архів у Львівській області, ф. П-3, оп. 2, спр. 107, арк. 13.
- ¹¹ Державний архів у Тернопільській області, ф. П-1, оп. 1, спр. 181, арк. 54.
- ¹² Державний архів у Тернопільській області, ф. П-1, оп. 1, спр. 181, арк. 187.
- ¹³ Державний архів у Волинській області, ф. П-1, оп. 1, спр. 37, арк. 123.
- ¹⁴ Зудин А. Ю. «Культура имеет значение»: к предыстории российского транзита // Мир России. - 2002. - № 3. - С. 124-125.
- ¹⁵ Державний архів у Львівській області, ф. П-3, оп. 2, спр. 69, арк. 160.